

ॐ
श्री परमात्मने नमः

अध्याय सत्तरमो

सोणमा अध्यायना अंतमां योगेश्वर श्रीकृष्णे स्पष्ट क्खुं के काम, कोध अने लोभना त्यागथी ज कर्मनो आरंभ थाय छे. आ में वारंवार क्खुं छे. जे नित्यकर्म कर्या वगर न सुभ, न सिद्धि अने न तो परमगति भणे छे. माटे हवे तभारे माटे कर्तव्य अने अकर्तव्य व्यवस्थांमां के शुं करुं, शुं न करुं ? आना संबंभमां शास्त्र ज प्रमाश छे. अन्य शास्त्र नहि, परंतु **‘इति गुह्यतमं शास्त्रमिदम्’** गीता स्वयं शास्त्र छे. अन्य शास्त्रो पश छे. परंतु अही आ गीताशास्त्र पर ज ध्यान आपो, भीजुं कंई शोधो नहि, भीज्ज जग्याअे शोधवा जशो तो आ क्कमभद्धता नहि भणे, माटे भटकी जशो.

आ परथी अर्जुने प्रश्न कर्यो के, भगवान ! जे लोको शास्त्रविधिने त्यागीने पूर्ण श्रद्धाथी युक्त थईने **‘यजन्ते’** यजन करे छे, तेमनी गति केवी होय छे ? सात्त्विक छे, राजसी छे अथवा तामसिक छे ? कारण के पाछण अर्जुने सांभय्युं के सात्त्विक, राजसी अथवा तामसी होय जयां सुधी गुण विद्यमान होय, ते कोई ने कोई योनिनुं कारण बने छे, माटे प्रस्तुत अध्यायना आरंभमां ज ओखे प्रश्न कर्यो —

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्वितः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને શ્રદ્ધારહિત યજન કરે છે, તેની કઈ ગતિ છે ? સાત્ત્વિક છે, રાજસી છે અથવા તામસી છે ? યજનમાં દેવતા, યજ્ઞ, ભૂત વગેરે બધાં જ આવી જાય છે.

श्री भगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव તામસી ચેતિ તાં શ્રુણુ ॥૨॥

બીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વરે કહ્યું હતું કે અર્જુન, આ યોગમાં નિર્ધારિત ક્રિયા એક જ છે. અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનન્ત શાખાઓવાળી હોય છે. માટે તેઓ અનન્ત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે, દેખાવ કરતી શોભાયુક્ત વાણીમાં તેને વ્યક્ત પણ કરે છે. તેમની વાણીની અસર જેમના ચિત્ત પર પડે છે તેમની બુદ્ધિ પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એનાથી કશી પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં તેની જ પુનરાવૃત્તિ છે કે જે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને ભજે છે, તેની શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

આ વિશે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, મનુષ્યની આદતથી ઉત્પન્ન થતી તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક, રાજસી તેમજ તામસી — એવા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એ અંગે તું મારી પાસેથી સાંભળ. મનુષ્યના હૃદયમાં તે શ્રદ્ધા અવિરલ છે.

सत्त्वानुरुपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

હે ભારત ! બધા જ મનુષ્યોની શ્રદ્ધા તેમનાં ચિત્તની વૃત્તિઓ મુજબ હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. માટે જે પુરુષ જેવો શ્રદ્ધાવાળો છે તે પોતે પણ તે જ છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે — હું કોણ છું કોઈ કહે છે, હું તો

આત્મા છું. પરંતુ નહિ, અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જેવી શ્રદ્ધા, જેવી વૃત્તિ – તેવો પુરુષ.

ગીતા યોગદર્શન છે. મહર્ષિ પતંજલિ પણ યોગી હતા. તેમનું યોગ-દર્શન છે. યોગ શું છે ? એમણે કહ્યું, **યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ** ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ છે. કોઈએ પરિશ્રમ કરીને ચિત્તનો નિરોધ કર્યો. તેનો લાભ શો ? **તદા દ્રઘ્ઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્** તે સમયે આ દ્રષ્ટા – જીવાત્મા પોતાના જ શાશ્વત સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે. શું સ્થિર થતાં પહેલાં તે મલિન હતો ? પતંજલિ કહે છે : **વૃત્તિસારૂપ્યમિતસ્ત્વ** જેવું વૃત્તિનું રૂપ તેવો જ તે દ્રષ્ટા છે. અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે, શ્રદ્ધાથી ઓત-પોત. ક્યાંક ને ક્યાંક તો શ્રદ્ધા અવશ્ય હોવાની જ અને જેવો તે શ્રદ્ધાળુ છે, તે પોતે પણ તે જ છે, જેવી વૃત્તિ, તેવો પુરુષ, હવે ત્રણે શ્રદ્ધાઓનું વિભાજન કરે છે –

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસાઃ જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક પુરુષ દેવતાઓને પૂજે છે, રાજસી પુરુષ યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે તથા અન્ય તામસી પુરુષ પ્રેત અને ભૂતોને પૂજે છે. તેઓ પૂજનમાં અથાક પરિશ્રમ કરે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્બાહંકારસંયુક્તા કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥૫॥

મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિથી રહિત ઘોર કલ્પિત (કલ્પિત ક્રિયાઓ રચીને) તપ કરે છે, દંભ અને અહંકારથી યુક્ત, કામના અને આસક્તિના બળ ઉપર તે આધારિત હોય છે.

કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્ધયાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

તેઓ શરીરરૂપમાં રહેલા ભૂતસમુદાયને અને અંતઃકરણમાં રહેલા મારા જેવા અંતર્યામીને પણ કૃશ કરે છે, અર્થાત્ દુર્બળ બનાવી દે છે. આત્મા વિકારોથી દુર્બળ અને યજ્ઞસાધનોથી સબળ બને છે. તે અજ્ઞાનીઓ (અભાન)ને તું અવશ્ય અસુર જાણ, અર્થાત્ તેઓ બધા જ અસુરો છે. પ્રશ્ન પૂરો થયો.

શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને ભજનારા સાત્ત્વિક પુરુષ દેવતાઓને, રાજસી પુરુષ યક્ષ-રાક્ષસોને અને તામસી પુરુષ ભૂત-પ્રેતોને પૂજે છે. કેવળ પૂજા જ નથી કરતો - ધોર તપશ્ચર્યા પણ કરે છે. પરંતુ અર્જુન, શરીરરૂપથી ભૂતોને અને અંતર્યામી રૂપમાં રહેલા મને - પરમાત્માને દુર્બળ બનાવે છે. મારાથી અંતર પેદા કરે છે, નહિ કે ભજે છે. એમને તું અસુર જાણ અર્થાત્ દેવતાઓને પૂજનારા પણ અસુરો જ છે. આનાથી વધારે કોઈ શું કહેશે ? માટે જેના આ બધા અંશમાત્ર છે , તેમના મૂળ એક પરમાત્માનું ભજન કરીએ. આના પર વારંવાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભાર મૂક્યો છે.

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥૭॥

અર્જુન ! જેમ શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે જ રીતે બધાને પોતપોતાની પ્રકૃતિ મુજબ ત્રણ પ્રકારનાં ભોજન પણ પ્રિય હોય છે, એ જ રીતે યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેના ભેદને તું મારી પાસેથી સાંભળ, પ્રથમ પ્રસ્તુત છે આહાર -

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાં સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારા રસયુક્ત - ચીકણા અને સ્થિર રહેનાર તથા સ્વભાવથી જ હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા ભોજ્ય પદાર્થ સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અનુસાર સ્વભાવથી હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા, બળ-આરોગ્ય-બુદ્ધિ અને આયુષ્યને વધારનારા ભોજ્ય પદાર્થ જ સાત્વિક છે. જે ભોજ્ય પદાર્થ સાત્વિક છે, તે જ સાત્વિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. આથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોઈ પણ ખાદ્ય વસ્તુ સાત્વિક, રાજસી અને તામસી નથી હોતી. ન દૂધ સાત્વિક છે, ન ડુંગળી રાજસી અને ન તો લસણ તામસી છે.

જ્યાં સુધી બળ, બુદ્ધિ, આરોગ્ય અને હૃદયને પ્રિય લાગવાનો પ્રશ્ન છે, તો વિશ્વભરમાં મનુષ્યને પોતપોતાની પ્રકૃતિ, વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ મુજબ વિભિન્ન ખાદ્ય-સામગ્રીઓ પ્રિય હોય છે. જેમ કે બંગાળી અને મદ્રાસીઓમાં ચોખા પ્રિય હોય છે અને પંજાબીઓને રોટલી, એક બાજુ તો અરબસ્તાનના વાસીઓને દુમ્બા, ચીનાઓ માટે દેડકો તો બીજી બાજુ ધ્રુવ જેવા ઠંડા પ્રદેશમાં માંસ વગર ગુજારો થતો નથી. રશિયા અને મોંગોલિયાના આદિવાસી ખાદ્યમાં ઘોડાનો ઉપયોગ કરે છે, યુરોપવાસી ગાય અને ભૂંડનો ઉપયોગ કરે છે, છતાં પણ વિદ્યા, બુદ્ધિ, વિકાસ તથા ઉન્નતિમાં અમેરિકા તથા યુરોપવાસી પ્રથમ શ્રેણી ગણાય છે.

ગીતા પ્રમાણે રસયુક્ત ચીકણા અને સ્થિર રહેવાવાળા ભોજ્ય પદાર્થ સાત્વિક હોય છે. લાંબા આયુષ્ય, અનુકૂળ, બળ-બુદ્ધિ વધારનારા, આરોગ્યવર્ધક પદાર્થ સાત્વિક છે. સ્વભાવથી હૃદયને પ્રિય લાગવાવાળો ભોજ્ય પદાર્થ સાત્વિક છે. માટે ક્યાંક કોઈ ખાદ્ય પદાર્થને ઘટાડવાનું કે વધારવાનું નથી. પરિસ્થિતિ, પરિવેશ અને દેશકાળ મુજબ જે ભોજ્ય વસ્તુ સ્વભાવને પ્રિય લાગે અને જીવનશક્તિ પ્રદાન કરે, તે જ સાત્વિક છે. વસ્તુ સાત્વિક, રાજસી અથવા તામસી નથી હોતી, તેના પ્રયોગ સાત્વિક રાજસી તથા તામસી હોય છે.

આ જ અનુકૂળન માટે જે વ્યક્તિ ઘર-પરિવારનો ત્યાગ કરી માત્ર ઈશ્વરાધનામાં લિપ્ત છે, સંન્યાસ આશ્રમમાં છે, તેના માટે માંસ-મદિરા

ત્યાજ્ય છે, કારણ કે અનુભવથી માલૂમ પડ્યું છે કે આ પદાર્થો આધ્યાત્મિક માર્ગને વિપરીત મનોભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે આનાથી સાધનાપથથી ભ્રષ્ટ થવાની અધિક સંભાવના છે. જે એકાન્ત દેશનું સેવન કરનાર વિરક્ત હોય છે, તેમના માટે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આહાર માટે એક નિયમ આપ્યો છે કે **યુક્તાહારવિહારસ્ય** આને જ ધ્યાનમાં રાખીને આચરણ કરવું જોઈએ. જે ભજનમાં સહાયક બને છે એટલો (તે જ) આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

કદ્વમ્લલવળાત્યુષ્ણાતીક્ષ્ણરૂ ક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃખશોકામયપ્રદાઃ ॥૧૧॥

કડવો, ખાટો વધારે નમકીન, અત્યંત ગરમ, તીખો, તૂરો, દાહકારક અને દુઃખ, ચિંતા તથા રોગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળો આહાર રાજસ પુરુષને પ્રિય હોય છે.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

જે ભોજન એક પ્રહર (ત્રણ કલાકથી) વધુ સમય પહેલાં બનેલું હોય છે, **ગતરસં** રસરહિત દુર્ગંધયુક્ત, વાસી, ઉચ્છિષ્ટ (એટું) અને અપવિત્ર પણ છે, તે તામસ પુરુષને પ્રિય હોય છે. પ્રશ્ન પૂરો થયો. હવે પ્રસ્તુત છે **યજ્ઞ**

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

જે યજ્ઞ 'વિધિદૃષ્ટ' શાસ્ત્ર વિધિથી નિર્ધારિત કરાયેલો છે. (જેમકે અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞનું નામ લીધું, ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવ્યું કે ઘણા યોગી પ્રાણને અપાનમાં, અપાનને પ્રાણમાં વહન કરે છે. પ્રાણઅપાનની

ગતિ નિરોધ કરીને, પ્રાણોની ગતિ સ્થિર કરી લે છે. સંયમાગ્નિમાં હવન કરે છે. આ રીતે યજ્ઞનાં ચૌદ સોપાનો બતાવ્યાં, જે બધાં જ બ્રહ્મ સુધીના અંતરને કાપવાવાળી એક જ ક્રિયાની ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ છે. સંક્ષેપમાં યજ્ઞ ચિન્તન-વિશેષની પ્રક્રિયાનું ચિત્રણ છે, જેનું પરિણામ સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ છે, જેનું વિધાન આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

એ જ શાસ્ત્રવિધાન ઉપર ફરીથી ભાર મૂકીને કહે છે કે અર્જુન, શાસ્ત્રવિધિથી નિયત કરેલા, જેને કરવાનું જ કર્તવ્ય છે તથા જે મનનો નિરોધ કરવાવાળો છે, જે ફળને ન ઈચ્છનારા પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે.

અભિસન્ધાય તુ ફલં દમ્થાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥૧૨॥

હે અર્જુન ! જે યજ્ઞ કેવળ દંભ આચરણ માટે જ હોય અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને કરવામાં આવતો હોય, તેને રાજસ યજ્ઞ જાણ. આ કર્તા યજ્ઞની વિધિને જાણે છે, પરંતુ દંભ આચરણ અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને કરે છે કે અમુક વસ્તુ મળશે તથા લોકો જોશે કે યજ્ઞ કરે છે, પ્રશંસા કરશે, આવા યજ્ઞકર્તા હકીકતમાં રાજસી છે. હવે તામસી યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવે છે —

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥૧૩॥

જે યજ્ઞ શાસ્ત્રવિધિથી રહિત છે, જે અન્ન (પરમાત્મા)ની સૃષ્ટિ કરવામાં અસમર્થ છે, મનને અંતરાલમાં નિરુદ્ધ કરવાની ક્ષમતાથી રહિત છે. દક્ષિણા અર્થાત્ સર્વસ્વના સમર્પણથી રહિત છે તથા જે શ્રદ્ધારહિત છે, આવા યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહેવાય છે. આવો પુરુષ વાસ્તવિક યજ્ઞને જાણતો જ નથી. હવે પ્રસ્તુત છે તપ —

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

परमदेव परमात्मा, द्वैत पर विजय प्राप्त करनार द्विज, सद्गुरु અને જ્ઞાનીજનોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય તથા અહિંસા, શરીર સંબંધી તપ કહેવાય છે. શરીર હંમેશાં વાસના તરફ ઢળે છે, આને અંતઃકરણની ઉપર્યુક્ત વૃત્તિઓને અનુરૂપ તપાવવું એ શારીરિક તપ છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન ન કરનારા, પ્રિય હિતકારક સત્યભાષણ તથા પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારાં શાસ્ત્રોના ચિન્તનનો અભ્યાસ, નામ-જપ વગેરે વાણી સંબંધ તપ કહેવાય છે, વાણી વિષયોન્મુખ વિચારોને પણ વ્યક્ત કરતી રહે છે. આને એ તરફથી સમેટીને પરમસત્ય પરમાત્માની દિશામાં લગાવવું એ વાણી સંબંધી તપ છે. હવે મન સંબંધી તપ જોઈએ.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યભાવ, મૌન અર્થાત્ ઈષ્ટ સિવાય અન્ય વિષયોનું સ્મરણ પણ ન હોય, મનનો નિરોધ, અંતઃકરણની સર્વથા પવિત્રતા - આ મન સંબંધી તપ કહેવાય છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણે (શરીર વાણી અને મન)નું તપ મળીને એક સાત્ત્વિક તપ છે.

શ્રદ્ધયા પરયા તસં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

ફળને ન ઈચ્છતા અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મથી યુક્ત પુરુષ દ્વારા પરમશ્રદ્ધાથી કરેલાં ઉપર્યુક્ત ત્રણેય તપને સામૂહિક રીતે સાત્ત્વિક તપ કહે છે. હવે પ્રસ્તુત છે, રજસ તપ -

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

જે તપ સત્કાર, માન અને પૂજા માટે અથવા કેવળ પાખંડથી જ કરવામાં આવે, તે અનિશ્ચિત અને ચંચળ ફળવાળું તપ રાજસ કહેવાય છે.

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

જે તપ મૂર્ખતાપૂર્ણ હઠથી મન, વાણી અને શરીરની પીડા સહિત અથવા બીજાનું અનિષ્ટ કરવા માટે બદલાની ભાવનાથી કરવામાં આવે તે તપને તામસ કહેવાય છે.,

આ રીતે સાત્ત્વિક તપમાં શરીર, મન અને વાણીને માત્ર ઈષ્ટને અનુરૂપ ઢાળવાનું છે. રાજસ તપમાં તપની ક્રિયા તે જ છે, પરંતુ દંભી માણસ સન્માનની ઈચ્છાથી તે તપ કરે છે, ઘણી વાર મહાત્મા લોકો ઘરબાર છોડ્યા પછી પણ આ વિકારના શિકાર થઈ જાય છે. અને ત્રીજું તામસી તપ અવિધિસરનું હોય છે, બીજાને પીડા પહોંચાડવાનો દષ્ટિકોણ હોય છે. હવે પ્રસ્તુત છે, દાન —

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

“દાન આપવું જ કર્તવ્ય છે” - આ ભાવથી જે દાન દેશ (સ્થાન), કાળ (સમયાનુકૂળ) અને સાચું પાત્ર પ્રાપ્ત થતાં બદલામાં ઉપકારની ભાવનાથી રહિત થઈને આપવામાં આવે છે, તે દાન સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानम् राजसं स्मृतम् ॥२१॥

જે દાન કલેશપૂર્વક (જેને આપવાની ઈચ્છા નથી છતાંય આપવું પડે છે) તથા પ્રત્યુપકારની ભાવનાથી કે આ કરીશ તો આ મળશે. અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને આપવામાં આવે છે, એ દાનને રાજસ કહેવાય છે.

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

જે દાન સત્કાર્ય કર્યા વગર અથવા તિરસ્કારપૂર્વક તોછડાઈથી અયોગ્ય દેશ-કાળમાં અનધિકારીઓને આપવામાં આવે છે, તે દાન તામસ કહેવાય છે. પૂજ્ય મહારાજજી કહ્યા કરતા હતા — ‘અરે, કુપાત્રને દાન કરવાથી દાતા નષ્ટ થઈ જાય છે’ ઠીક આ જ રીતે શ્રીકૃષ્ણનું કહેવાનું છે કે દાન આપવું જ કર્તવ્ય છે. દેશ-કાળ અને પાત્રનાં પ્રાપ્ત થવાથી બદલામાં ઉપકાર ન ઈચ્છવાની ભાવના સાથે ઉદારતાથી આપવામાં આવતું દાન સાત્ત્વિક છે. મુશ્કેલીથી નીકળતું, બદલામાં ફળની ભાવનાથી આપવામાં આવતું દાન રાજસ છે અને વગર સત્કારે, તોછડાઈપૂર્વક પ્રતિકૂળ દેશ-કાળમાં કુપાત્રને આપવામાં આવતું દાન તમસ છે, પણ છે તો દાન. પરંતુ જે દેહ, ગેહ વગેરે બધાંના મમત્વને ત્યાગીને એકમાત્ર ઈષ્ટ પર જ નિર્ભર હોય છે, તેના માટે દાનનું વિધાન આનાથી વધુ ઉન્નત છે અને તે છે સર્વસ્વનું સમર્પણ. સંપૂર્ણ વાસનાઓથી મુક્ત થઈને મનનું સમર્પણ, જેમકે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે ‘મય્યેવ મન આધત્સ્વ ।’ આમ દાન નિતાન્ત જરૂરી છે. હવે પ્રસ્તુત છે, ‘ઓમ્’ ‘તત્’ અને ‘સત્’ નું સ્વરૂપ —

ॐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

અર્જુન ! ઓમ, તત અને સત્ એવા ત્રણ પ્રકારનાં નામ **બ્રહ્મણ નિર્દેશ સ્મૃતઃ** બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરે છે, સ્મૃતિ અપાવે છે, સંકેત કરે છે અને બ્રહ્મનો પરિચાયક છે. તેનાથી જ પુરા પૂર્વમાં (આરંભમાં) બ્રાહ્મણ, વેદ, યજ્ઞાદિ રચાયેલાં છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ અને વેદ ઓમથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ યોગજન્ય છે, ઓમના સતત ચિન્તનથી જ આની ઉત્પત્તિ છે, બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાં સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

આથી બ્રહ્મનું કથન કરનાર પુરુષોની શાસ્ત્રવિધિથી નિયત થયેલ યજ્ઞ, દાન, અને તપ-ક્રિયાઓ નિરંતર ઓમ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ કરવામાં આવે છે. જેમાં એ બ્રહ્મનું સ્મરણ થઈ જાય. હવે તત્ શબ્દનો પ્રયોગ બતાવે છે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

તત્ અર્થાત્ (પરમાત્મા) જ સર્વત્ર છે, આ ભાવથી ફળને ન ઈચ્છતાં શાસ્ત્ર દ્વારા નિર્દિષ્ટ વિવિધ પ્રકારની યજ્ઞ, તપ અને દાનની ક્રિયાઓ પરમ કલ્યાણની ઈચ્છા કરવાવાળા પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે. **તત્** શબ્દ પરમાત્મા પ્રત્યે સમર્પણસૂચક છે. અર્થાત્ જપ તો ઓમનો કરવો. યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયાઓ તેના ઉપર આધાર રાખીને કરો. હવે સત્ના પ્રયોગનું સ્થળ બતાવે છે —

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

અને 'સત્' યોગેશ્વરે કહ્યું કે સત્ છે શું ? ગીતાના આરંભમાં જ અર્જુને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો કે કુળધર્મ જ શાશ્વત છે, સત્ય છે, તો શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, તને આ અજ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું ? સત્ વસ્તુનો ત્રણે કાળમાં ક્યારેય અભાવ નથી હોતો, એને દૂર ન કરી શકાય અને અસત્ વસ્તુઓનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ નથી, તેને રોકી ન શકાય. વસ્તુતઃ તે કોઈ વસ્તુ છે, જેનો ત્રણે કાળમાં અભાવ નથી અને તે અસત્ વસ્તુ છે શું જેનું અસ્તિત્વ નથી ? તો બતાવ્યું — આ આત્મા જ સત્ય છે અને ભૂતાદિકોનાં સમસ્ત શરીર નાશવંત છે. આત્મા સનાતન છે, અવ્યક્ત છે, શાશ્વત અને અમૃત સ્વરૂપ છે. આ જ પરમ સત્ય છે.

અહીં કહે છે સત્ એવા પરમાત્માનું આ નામ **સદ્ભાવે** સત્ય પ્રતિ અને સાધુભાવમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને હે પાર્થ ! જ્યારે કર્મ સાંગોપાંગ, સારી રીતે થવા માંડે, ત્યારે સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સત્ નો અર્થ એક નથી કે આ વસ્તુઓ અમારી છે. જ્યારે શરીર જ આપણું નથી, તો તેના ઉપભોગમાં આવનારી વસ્તુઓ આપણી કઈ રીતે બની શકે ? આ સત નથી. સત્નો પ્રયોગ કેવળ એક દિશામાં જ કરવામાં આવે છે. સદ્ભાવમાં આત્મા જ પરમ સત્ય છે. આ સત્ય પ્રત્યે ભાવ હોય એને સાધવા માટે સાધુભાવ હોય અને તેની પ્રાપ્તિ કરાવવાળાં કર્મ પ્રશસ્ત રીતે થવા લાગે, ત્યાં જ સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ વિશે યોગેશ્વર અગ્રેતર કહે છે —

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥

યજ્ઞ, તપ અને દાનને કરવામાં જે સ્થિતિ મળે છે તે પણ સત્ છે એવું કહેવાય છે. **તદર્થીયં** તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે કરેલાં કર્મ જ સત્ છે.

અર્થાત્ તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિવાળાં કર્મ જ સત્ છે. જ્ઞાન, દાન, તપ તો આ કર્મનાં પૂરક છે. અન્તમાં નિર્ણય આપતાં કહે છે કે આ બધાં માટે શ્રદ્ધા આવશ્યક છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

હે પાર્થ ! શ્રદ્ધા વગર કરેલો હવન, આપેલું દાન, તપેલું તપ અને જે કાંઈ પણ કરેલાં કર્મ છે, તે બધું અસત્ છે એમ કહેવાય છે, તે ન તો આ લોકમાં કે ન તો પરલોકમાં પણ લાભદાયક છે. માટે સમર્પણ સાથે શ્રદ્ધા નિતાન્ત આવશ્યક છે.

નિષ્કર્ષ :

અધ્યાયના આરંભમાં જ અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે ભગવન્ શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત બનીને જે યજન કરે છે (લોકો ભૂત-ભૂવાદિ અન્યાન્યને પૂજતા જ રહે છે.) તો તેમની શ્રદ્ધા કેવી રીતે છે? સાત્ત્વિક છે, રાજસ છે અથવા તામસ? આ પરથી યોગેશ્વર કૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, આ પુરુષ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ (પૂતળું) છે, ક્યાંક ને ક્યાંક તેની શ્રદ્ધા હોવાની. જેવી શ્રદ્ધા એવો પુરુષ, જેવી વૃત્તિ, એવો પુરુષ. તેઓની તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા દેવતાઓને, રાજસી શ્રદ્ધાવાળા યક્ષ (જે યક્ષ શૌર્ય પ્રદાન કરે છે), રાક્ષસો (જે કૂર કર્મીથી સંપન્ન હોય છે)નો પીછો કરે છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળા ભૂતપ્રેતોને પૂજે છે. શાસ્ત્રવિધિથી રહિત આ પૂજાઓ દ્વારા આ ત્રણે પ્રકારના શ્રદ્ધાળુ શરીરમાં રહેલા ભૂતસમુદાય અર્થાત્ પોતાના સંકલ્પો અને હૃદયદેશમાં રહેલા મને અંતર્યામીને પણ કૃશ કરે છે. નહિ કે પૂજે છે. એ બધાંને તું નિશ્ચયપૂર્વક અસુર હોવાનું જાણ અર્થાત્ ભૂત-પ્રેત-યક્ષ-રાક્ષસ તથા દેવતાઓને પૂજવાવાળા અસુર છે.

દેવતા-પ્રસંગને કૃષ્ણે અહીંયાં ત્રીજી વાર લીધો છે. પ્રથમ સાતમાં અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે, અર્જુન, કામનાઓએ જેનું જ્ઞાન હરી લીધું છે, તે જ મૂઢ બુદ્ધિના અન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે. બીજી વાર નવમા અધ્યાયમાં એ જ પ્રશ્નને બેવડાવતાં કહ્યું કે જે અન્યાન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે. તેઓ મને જ પૂજે છે. પરંતુ તેમનું તે પૂજન અવિધિપૂર્વક અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં નિર્ધારિત વિધિથી ભિન્ન છે, માટે તે નષ્ટ થઈ જાય છે. અહીંયાં સત્તરમાં અધ્યાયમાં તેમને અસુરી સ્વભાવવાળા કહીને સંબોધિત કર્યા છે. શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં એક પરમાત્માની જ પૂજાનું વિધાન છે.

તે પછી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ચાર પ્રશ્ન કર્યા - આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન. આહાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સાત્ત્વિક પુરુષને તો આરોગ્યવર્ધક, સ્વાભાવિક પ્રિય લાગવાવાળો, સ્નિગ્ધ આહાર વધારે પ્રિય છે. રાજસી પુરુષને કડવા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મસાલેદાર, રોગવર્ધક આહાર પ્રિય હોય છે. તામસી પુરુષને એઠો, વાસી અને અપવિત્ર આહાર પ્રિય હોય છે.

શાસ્ત્રવિધિથી નિર્દિષ્ટ યજ્ઞ (જે આરાધનાથી અન્તઃક્રિયાઓ છે). જે મનનો નિરોધ કરે છે, ફળાકાંક્ષાથી રહિત તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. દંભ પ્રદર્શન તથા ફળ માટે કરવામાં આવતા યજ્ઞ રાજસી છે અને શાસ્ત્રવિધિથી રહિત, મંત્ર, દાન તથા શ્રદ્ધા વિના કરેલા યજ્ઞ તામસી છે.

પરમદેવ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારી બધી જ યોગ્યતાઓ જેમાં છે તે પ્રાજ્ઞ, સદ્ગુરુની સેવાઅર્ચના અને અંતઃકરણથી અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને પવિત્રતાને અનુરૂપ શરીરને તપાસવું શરીરનું તપ છે. સત્ય, પ્રિય અને હિતકર બોલવું વાણીનું તપ છે અને મનને કર્મમાં પ્રવૃત્ત રાખવું, ઈષ્ટ સિવાયના વિષયોના ચિન્તનમાં મનને મૌન રાખવું તે મન સંબંધી તપ છે. મન, વાણી અને શરીર ત્રણે મેળવીને એક થઈને તપાસવું એ સાત્ત્વિક

તપ છે. રાજસી તપમાં કામનાઓ સાથે તપ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તામસી તપ શાસ્ત્રવિધિથી રહિત સ્વેચ્છાચાર છે.

કર્તવ્ય માનીને, દેશ-કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું દાન સાત્ત્વિક છે. કોઈ લાભના લોભથી કરવામાં આવતું દાન રાજસી છે અને તોછડાઈપૂર્વક કુપાત્રને આપવામાં આવતું દાન તામસી છે.

ૐ તત્ સત્નું સ્વરૂપ બતાવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે આ નામ પરમાત્માની સ્મૃતિ અપાવે છે. શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત તપ, દાન અને યજ્ઞ આરંભ કરવામાં ૐનો પ્રયોગ થાય છે અને પૂર્તિમાં જ ૐ પિંડ છોડે છે. **તત્** નો અર્થ છે તે પરમાત્મા. તેનાં પ્રતિ સમર્પિત થઈને જ તે કર્મ થાય છે અને જ્યારે કર્મ ધારાવાહી થવા લાગે ત્યારે સત્નો પ્રયોગ થાય છે. ભજન જ સત્ છે. સત્ પ્રત્યે ભાવ અને સાધુભાવથી સત્નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં કર્મ, યજ્ઞ, દાન અને તપના પરિણામમાં પણ સત્નો પ્રયોગ છે અને પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારાં કર્મ નિશ્ચયપૂર્વક સત્ છે. પરંતુ આ બધાંની સાથે શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. શ્રદ્ધાથી રહિત થઈને કરેલાં કર્મ, અપાયેલું દાન, કરવામાં આવેલું તપ ન તો આ જન્મમાં લાભદાયક છે ન તો આગલા જન્મમાં. શ્રદ્ધા અપરિહાર્ય છે.

સંપૂર્ણ અધ્યાયમાં શ્રદ્ધા ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે અને અંતમાં ઓમ તત્ સત્ની વિશદ વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવી, જે ગીતાના શ્લોકમાં પ્રથમ વાર જ આવ્યું છે. માટે —

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ
 બ્રહ્મવિદ્યાયાંયોગશાસ્ત્રે શ્રી કૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ૐ તત્સત્
 શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમા ઐ તત્સત્ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

**इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी
अडगडानन्दकृते श्रीमद्भागवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये ॐ
तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥**

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં ઐ તત્સત્ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥